

- Palier G. Palier. Verhandelingen over twee groote beenderen in den Bom-
melerwaard gevonden. Verh. der Holl. Maatsch. Haarlem XII.
- Willems 1935 W. J. A. Willems. Een bijdrage tot de kennis van de vóór-Romeinse
urnenvelden in Nederland. Maastricht 1935.

VERKENNINGEN OP HALDER, SINT-MICHELSGESTEL

Nu tussen Halder, Ruimel en de kom van het dorp de Dommel bijna geheel is verlegd, gaat de omgeving een geheel ander uiterlijk krijgen. Het blijkt nu reeds moeilijk te zijn, de diverse houtconstructies die bij de grondwerkzaamheden te voorschijn komen te verklaren. Halder is immers een merkwaardig gebied en over de talloze vondsten uit de Romeinse tijd, de waterputten en andere opgravingen, het rijke huisraad enz. is reeds veel gepubliceerd (Brab. Heem 17, 1965, p. 74-95, 18, 1966, p. 12-14 en 19, 1967, p. 90-95; NBKNOB 1967, p. 57 en 1968, p. 65-66, 85-86). De huidige naam Halder is langs tussenvormen als Hallaer en Harlaer af te leiden uit Herlaer (F. W. Smulders in Brab. Heem 4, 1952, p. 59); de naam was al bekend in de tijd van Anthonius van Gils, die volgens zijn dagboek in 1808 vanuit „Halder” de kortste weg naar Vught uitkoos langs „’t Vaantje” en Beerenstein (Bossche Bijdragen 28, 1965, p. 84 en 110). De geschiedenis van het Huis Nieuw-Herlaer, waaraan deze wijk haar naam ontleent, is het meest uitvoerig beschreven in een Bijlage bij het Verslag van het Instituut voor Doofstommen in 1910 door Mgr. A. Hermus; vele afbeeldingen naar oude gravures illustreren de bouwgeschiedenis van het kasteel, dat rond 1400 zeker al bestond. Het oudste kasteeltje stond achter de toren, maar werd later er voor gebouwd aan de zuidzijde, waar het plein was omgeven door een muur met schietgaten. Aan deze zijde werd in 1544 een versterkte poort gebouwd met een ophaalbrug. Het geheel was door brede grachten omgeven, terwijl het aan de noord- en de oostzijde werd begrensd door de rivier de Dommel. Door afdamming of sluizen kon men dit water gemakkelijk buiten de oevers laten treden, waardoor alle velden rond het kasteel overstromd werden. Volgens een kopergravure uit 1629 had Frederik Hendrik tijdens de belegering van ’s-Hertogenbosch de Dommel bij Nieuw-Herlaer afgedamd, en „buiten den Dijck stont het water wel een mans langte hoger als binnen”; de dijk zelf werd „met wachtschuyten bewaert tegen het aankomen des vijands”, terwijl op een gravure ten zuiden van het kasteel een grote houten sluis staat afgebeeld, „’t verlaet in den Dommeldijck, om ter gelegener tijdt het opgheschutte water in te laten”.

In 1791 werd het gehele bouwvallig geworden kasteel afgebroken, met uitzondering van de fraaie toren, en werd er een nieuw huis gebouwd. Nadat in 1799 dit gebouw als Groot Seminarie was ingericht en in de

volgende jaren was uitgebreid, werd de toegang verlegd naar de zuidwest zijde en naar die ingang werd een laan aangelegd, die er nu nog ligt.

In 1969 werden bij grondwerkzaamheden even ten oosten van deze laan zware palen gevonden, waarvan twee met ijzeren paalschoenen, die mogelijk behoord hebben tot de voormalige ophaalbrug. Nog verder naar het oosten zijn talrijke balken en planken van beschoeiingen opgegraven. Of deze afkomstig zijn van de inundatie in 1629, is niet met zekerheid te zeggen, maar de boven aangehaalde beschrijving geeft aan deze veronderstelling enige waarschijnlijkheid.

Er is op Halder niet alleen in deze eeuw veel zand versjouwd. Een interessante passage uit het dagboek van Anthonius van Gils, president van het Groot Seminarie op Nieuw-Herlaer, bevat de volgende mededelingen op 20 februari 1806:

„Men bëgon (zij het onwettig) zand aan te voeren van de nabijgelegen Wijngaerdbërg, een heuvel (tumulus) vlak bij de oostzijde van het seminarie ongeveer bij de graanmolen; in 1806 had men immers een nieuwe serre gebouwd langs de Dommel in de buurt van de Wijngaardsberg, terwijl de Dommel er vlakbij tussendoor stroomde. De heuvel schijnt het werk te zijn van vroegere soldaten, misschien van Romeinen, opgericht als gedenkteken voor een of andere krijgsoverste. Maar het is al zover, dat de heuvel binnen korte tijd verdwenen zal zijn, daar aan alle zijden zand vandaar is weggevoerd naar allerlei richtingen. Toen het seminarie hier werd opgericht (1799), was het nog een gave ronde heuvel, ongeveer 30 voet hoog en met een middellijn van wel 180 voeten; er was een omheining (wal) omheen van ongeveer 5 voet breed en 8 voet hoog, geheel begroeid met struiken en hakhout”. Enige dagen later werd met de pastoor van Gemonde afgesproken, beukehout over de Dommel te laten vervoeren (Bossche Bijdragen 28, 1965, p. 14-15).

Deze Wijngaardsberg met zijn wal van hakhout is waarschijnlijk dezelfde als de Santbergh, die voorkomt in de volgende beschrijving van 8 januari 1714:

„Kasteel Nieuw Herlaer, leggende in de Heerlijckheyd van St. Michiels Gestel, becینگelt met syne gragt ende loopende rivier, genaamt de Dommel met de hoeve, boomgaert, stallingen, schuyr, het regt van de visserye, vischweyer in den hoff, mitsgaders eene Kapelle, brouwerye en bequame woninghe daaraan, omcingelt met seer plaisante heggen ende plantagien, met syn gedeelte in de konijnswarande ende houtwasch daerop staande, gelegen in den Santbergh” (Taxandria 17, 1910, p. 47). Elders worden in 1714 en 1716 „de aanhorende teul- en weylanden” genoemd (Taxandria 5, 1898, p. 192).

De naam Nieuw-Herlaer komt het eerst voor in een stuk van 17 nov. 1381: „Wij, Willem van Huerne, heere van Perweys, van Duffele ende van

Herlair, doen condt allen luden, dat wij gelooft hebben ende geloven : onsen luden van NIJEHERLAIR, van Thede ende van Gestel tot Maesbrugsken thoe, dat wij onse gemeynte, geleghen tusschen Maesbrugxken voirs. enden den gerichte van Boxtel ende van den gerechte van Boxtel wederom totten Dommelen toe, gelijk alse daerop deze zijde van Thede liggende ende ons toebehoerende zijn, nyet vercopen noch vergeven en sullen in gheenen tijde toecomende" (D. Th. Enklaar, Gemeene gronden in Noord-Brabant in de middeleeuwen, Utrecht 1941, p. 81). Het gerecht van Boxtel ligt op de grens van Sint-Michielsgestel en Boxtel in de Heistraat vlak voorbij Zonnewende; de heuvel is langs de weg nog te zien. In 1826 heeft de gemeente enige stukken van deze „gemeynte", nl. de Kruisbeemd, de Laak en de Volmeer, gelegen op de Thereheide, verkocht (C. Th. Kokke, Inventaris van het archief der gemeente St. Michielsgestel Gestel, Boxtel 1949, p. 67). In het Grondheerlijk Cijnsboek van de Heer van Gestel-Herlaer 1756-1816 worden in de omgeving van „Herlair aan de Straat" en „Herlair aan de Sandberg" de volgende namen genoemd: „Hutacker aan den Sandberg", „Willigenacker bij den Sandberg", „'t Loo tussen Dommel en Straat bij de Herlairsche windmolen", „den Eyken Leeuwen agter het Loo" en naast de „brug over de Dommel tot Nieuw Herlair" ook de „Kruisbeemt bij de Brugge en Halder" (med. F. W. Smulders).

In enige oude particuliere koopakten, die me welwillend ter inzage werden gegeven, uit 1801 worden deze toponiemen ook vermeld. Het betreft o.a. een halve morgen hooi- of weiland, genaamd „den Kruisbeemd, gelegen onder St. Michielsgestel tot Nieuw-Herlaer, gelegen nevens de eene zijde de Rivier de Dommel, d'ander zijde de Gemeente, d'einden de Straat" (belast met een Sint-Michielscijns, groot 4-16); twee morgen hooi- of weiland, genaamd „Roode Leeuws-weyde", en 6 lop. teulland, genaamd „den Eyken Leeuw", tot Nieuw-Herlaer; 3 lop. teulland, genaamd „den Graaf-akker", met de houtgewassen en geregtigheden, tot Nieuw-Herlaer. In 1803 is sprake van 1½ lop. teulland „in de Haldersche akkers bij de Zandberg, met de Houtgewassen en geregtigheden" en in 1810 teulland „in de Haldersche akkers, genaamd het Zulderland, gelegen bij de laage Donderswijk, groot 49 roeden" (A nr 1586); dit laatste „bouwland, de Donderwijken, gelegen op de Haldersche akkers, 95 roeden" (E 175) komt eveneens voor in een boedelscheiding van 1843.

De vier koopakten uit 1801 hebben nog het traditionele gedrukte en geschreven slot: „Het Hoogzel dezer Verkoopinge zal uitgaan met een eindeken brandende Wasse Keersen, alhier ten dezen Huize en Herberge".

W.H. TH. KNIPPENBERG